

De herontdekking van de tijd

13 denkers
over vandaag en morgen

Michel Vandendriessche

D/2017/45/315 | ISBN 978 94 014 4436 1 | NUR 740, 756

VORMGEVING OMSLAG Gert Degrande | De Witlofcompagnie
VORMGEVING BINNENWERK LetterLust | Stefaan Verboven

© Michel Vandendriessche & Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2017.

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van
Lannoo Uitgeverij, de boeken- en multimediodivisie
van Uitgeverij Lannoo nv.

Alle rechten voorbehouden.

*Niets van deze uitgave mag veeelvoudigd worden
en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie,
microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.*

Uitgeverij LannooCampus
Erasmie Ruelensvest 179 bus 101 | 3001 Leuven | België

www.lannoo-campus.be

Inhoud

WOORD VOORAF

Geef ons de tijd terug 8

DEEL 1

**Waar is de tijd? Het probleem van onze
hedendaagse haastmaatschappij** 13

1. Hoe kon het zover komen? 14
2. African time 28
3. Welke trein heb ik te halen? 40

DEEL 2

Je tijd de baas 53

4. Op zoek naar barsten 54
5. Vergeet dat evenwicht 66
6. Ode aan de lui aard 76
7. Van me-time naar we-time:
de kracht van verbondenheid 88

DEEL 3	
Tijd voor actie	101
8. Ga om vijf uur naar huis (en overtuig je collega's om hetzelfde te doen)	102
9. Recht op vakantie in tijden van flexi-jobs	114
10. M/v zkt. tijd	124
11. Wie zal er voor de kinderen zorgen?	136
12. Blijven strijden	146
13. Vrije tijd voor wie het moeilijk heeft	158
TOT SLOT	170
NOTEN	172

Woord vooraf
Geef ons de tijd terug

‘DRUK, DRUK, DRUK!’ HET IS ZOWAT HET MEEST GEHOORDE antwoord op de vraag ‘Hoe gaat het met jou?’ Daar is natuurlijk niks mis mee: mensen mogen best een volle agenda hebben. Maar vaak is de realiteit helemaal niet zo rooskleurig. Terwijl de mens vroeger tijd gebruikte om zijn leven in te delen, is het nu net andersom. Velen van ons worden geleefd door de tijd en de daarbij horende tijdsdruk. Tijd bepaalt, meer dan ooit tevoren, ons leven.

Ook bij Pasar merken we hoe vrije tijd onder druk komt te staan. Dat uit zich in soms kleine dingen. Velen zien rusten tegenwoordig te vaak als de afwezigheid van werk, niet als een opzichzelfstaand iets dat waardevol is. En dat is problematisch: rusten is helemaal niet de tegenpool van werken. We lijken in al onze haast wel te vergeten hoe deugddoend rust en vrije tijd voor ons kan zijn.

Tijd is bovendien zó fundamenteel aanwezig in het leven van ieder van ons, dat de gevolgen van onze haastmaatschappij voelbaar zijn op vrijwel alle domeinen van ons leven. Om die reden wilden we dertien experts in dit boek aan bod laten komen. Dertien vooraanstaande auteurs die zich, elk vanuit hun eigen invalshoek, over het probleem ‘Tijd’ hebben gebogen. Dit boek wil echter meer zijn dan een zuiver theoretische beschouwing. Daarom vind je aan het einde van elk hoofdstuk ook twee concrete tips, zowel voor jou, de lezer, als voor de mensen die het beleid

bepalen. Want als er één ding duidelijk zou moeten zijn na het lezen van dit boek, dan wel dat we het alleen niet zullen kunnen oplossen. Dat is geen louter individueel probleem, maar het vergt ook maatschappelijke oplossingen.

In het eerste deel gaan we dieper in op de vraag hoe het zover is kunnen komen. Auteur Koen Haegens vraagt zich af hoe de mens leefde vooraleer de klok was uitgevonden; antropoloog Steven Van Wolputte verduidelijkt waarom sommige culturen een heel ander tijdsbesef hebben en filosoof Yoni Van Den Eede legt uit waarom we onze basishouding tegenover tijd dringend moeten herzien.

Onder het motto ‘Verbeter de wereld, begin bij jezelf’ gaan we in het tweede deel dieper in op de dingen die we zelf, als individu, kunnen veranderen om onze tijdsbeleving opnieuw menselijker te maken. Psychiater Dirk De Wachter vertelt over de ervaringen in zijn eigen praktijk; filosofen Ignaas Devisch en Johan Braeckman gaan dieper in op de deugdzaamheid van respectievelijk mateloosheid en nietsdoen; en Luc Van Gorp van CM benadrukt in zijn bijdrage het belang van verbondenheid.

Het derde deel ten slotte focust op de maatschappelijke veranderingen die daarbij wenselijk zijn. Want dat de strijd nog lang niet is gestreden, mag blijken uit de bijdragen van Stan De Spiegelaere, Marc Leemans, Femma, de Gezinsbond, Hart Boven Hard en Pasar. Zij hebben het onder meer over het belang van tijdshygiëne, goede afspraken, gendergelijkheid en aandacht voor de kwetsbaarsten in onze maatschappij.

Hoewel de nood heel hoog is, proberen we toch een positieve benadering aan te reiken voor een moeilijk en delicaat probleem dat veel facetten en raakpunten heeft in alle domeinen van de samenleving.

Hoe dan ook hopen we dat dit boek je even doet stilstaan bij de manier waarop we omgaan met tijd, zowel persoonlijk als collectief. We hopen dat het kan bijdragen tot een andere visie en een andere benadering van (vrije) tijd en een beter leven.

Michel Vandendriessche

Waarvoor lijkt de tijd door
onze vingers te glippen?

Wat kunnen we leren
van African time?

Wat als ons begrip van tijd
verkeerd is?

Deel 1

Waar is de tijd?

Het probleem
van onze hedendaagse
haastmaatschappij

1 Hoe kon het zover komen?

Toen de mens zo'n tweehonderdduizend jaar geleden ontstond, was er nog geen klok of tijdsmeting. Mensen leefden met de natuur. Tot opeens de klok bepaalde wanneer en hoelang we moesten werken. De verhouding tussen innerlijke (natuurlijke) tijd en klok-tijd is sindsdien erg geëvolueerd. Een historisch overzicht van journalist **Koen Haegens**, de auteur van *Neem de tijd*, een veelgeprezen beschouwing over de wortels van onze haast en ons tijdgebrek.

Een willekeurige werkdag in de winter, buiten liggen sneeuw en sneeuw en ijs. De spoorwegen roepen reizigers op de trein te mijden. Op de wegen wordt gewaarschuwd voor eindeloze files. Je zou denken: geen beter excuus voor een rustige dag thuis. Even ontsnappen aan de stress en haast waarover iedereen klaagt. En toch doen we dat nooit. Integendeel: ook ik waag me aan de reis. Alle vertraging en frustratie ten spijt. Waarom? Omdat ik ervan uitga dat mijn collega's precies hetzelfde zullen doen. In je eentje wegblijven is geen optie. Het toont hoe onze gejaagdheid een collectief probleem is. De haastmaatschappij is een hamsterrad. Daar kun je niet zomaar uitstappen. Wie stopt met rennen, vindt geen rust – hooguit blauwe plekken. Hoe dat hamsterrad ontstaan is, en wat dan wel de oplossing is, daarover gaat het in dit hoofdstuk.¹

ELK TIJDPERK HEEFT ZIJN EIGEN KWALEN. GRIJPEN IN ONZE eenentwintigste eeuw de burn-outverschijnselen verontrustend snel om zich heen, nog maar een jaar of twintig geleden werd alom geklaagd over Repetitive Strain Injury (RSI), ook wel bekend als 'muisarm'.

Een van de typische ziekten van de negentiende eeuw hing samen met hét nieuwe vervoermiddel van die tijd: de trein. Nog in 1929 vergeleek een Britse politicus het treinreizen met 'vliegen'. Anderen ervoeren de trein als een soort projectiel. Een snelle trein had immers 'slechts een viermaal geringere snelheid dan een kanonskogel'.² In een brief aan zijn dochter, gedateerd 22 augustus 1837, beschrijft Victor Hugo zo'n treinreis: 'De bloemen aan de rand

van het veld zijn geen bloemen meer, maar gekleurde vlekken, of eigenlijk eerder rode en witte strepen. Er is geen punt meer, alles verandert in een streep. De graanvelden worden tot gele strengen, de klavervelden verschijnen als lange groene staarten. De steden, de kerktorens en de bomen voeren een dans op en vermengen zich op bizarre wijze met de horizon.’³

Zoveel snelheid, dat kon niet goed zijn voor een mens. Al snel kwamen er berichten over lichamelijke aandoeningen. Het ongemak kreeg een naam: *railway spine*. In Rusland werd de academie voor wetenschap verzocht om te onderzoeken of het menselijk lichaam dit tempo wel aankon. Voor alle duidelijkheid: de eerste treinen reden 30, hooguit 40 kilometer per uur.

Het juk van de zonnwijzer

De treingekte vormt een belangrijke waarschuwing voor iedereen die zich zorgen maakt over de tempoversnellingen van onze tijd. Trappen we, met ons geklaag over de jachtige vierentwintiguursmaatschappij, niet in dezelfde val als onze voorouders die alarm sloegen over de trein? En als onze haastmaatschappij anders is, wat is het dan precies dat haar onderscheidt van vroegere samenlevingen?

De moderne geschiedenis is een geschiedenis van versnelling. Van de postkoets en de trekschuit tot de trein, de auto en het vliegtuig: de afgelopen eeuwen stonden in het teken van sneller en meer. Maar die versnelling heeft door de jaren heen uiteenlopende vormen aangenomen. Sommige sociologen spreken van ‘tijdsregimes’. Al die elkaar afwisselende tijdsregimes samen vertellen een geschiedenis van de tijd. Aan het einde daarvan staat onze eigen haastmaatschappij. Voor het antwoord op de vraag hoe

In de derde eeuw voor Christus werden in Rome zonnewijzers ingevoerd. Direct klonken er klachten. De etenstijd werd voortaan niet meer door de maag aangegeven, maar door de zonnewijzer.

we daarin verzeild zijn geraakt, en wat ons tijdsregime zo uniek maakt, moeten we terug naar het allereerste begin.

Hoewel: 'begin' is hier de verkeerde term. Het suggereert namelijk een ontwikkeling. Een beweging naar iets toe. Niets was de bewoners van de pre-industriële, agrarische samenlevingen vreemder. Hun tijd was cyclisch, leek zich telkens te herhalen. Dat kwam doordat het dagelijkse leven gedirigeerd werd door de natuur. In de zomer was het druk en waren de dagen lang. In de winter gold het omgekeerde.

De Nederlandse socioloog Joop Goudsblom noemt in dat kader de Nuer in Afrika.⁴ Hun dagen verliepen aan de hand van de opeenvolgende handelingen met het vee. Dat leidde tot 'tijdsaan-duidingen' als: 'Ik kom terug bij het melken.' Of: 'Ik ga op weg als de kalveren thuiskomen.' Het resultaat is een vorm van 'in het nu leven' waar veel gestreste westerse burgers alleen maar van kunnen dromen. Ga maar na: je haasten om een halfuur eerder op weg te gaan, heeft weinig zin. Het is zelfs onvoorstelbaar. De kalveren komen immers thuis wanneer ze thuiskomen. Een ander vaak aangehaald voorbeeld zijn de Hopi, een Noord-Amerikaanse indianenstam die naar het schijnt niet eens een woord had voor 'tijd'. Tijd winnen door efficiënter te leven wordt op zo'n manier zinloos. Je zou met een knipoog naar Karl Marx van een primitief communistisch tijdsregime kunnen spreken.

In dit soort samenlevingen was tijd nog niet schaars. Maar daar maakte de komst van de tijdsmeting snel een einde aan.

Dat ondervonden zelfs de Romeinen al. In de derde eeuw voor Christus werden in Rome zonnewijzers ingevoerd. Direct klonken er klachten over het nieuwe juk van de klok. De etenstijd werd voortaan niet meer door de maag aangegeven, maar door de zonnewijzer.⁵

Vlees, slap en geblancheerd

De echte doorbraak van de klok, en daarmee van een vroegmodern tijdsregime, liet nog honderden jaren op zich wachten. De meeste historici dateren die ontwikkeling in de late middeleeuwen. Zij hing nauw samen met de snelle opkomst van de steden. Anders dan de grote meerderheid van de bevolking die als boer op het platteland leefde, konden de stadsbewoners niet uitsluitend op de natuur varen. Er ontstond behoefte aan een nieuw ritme om de tijd in te delen.

Het was dan ook in de stad dat de klok op grote schaal zijn intrede deed. Torens, kerken en tal van andere publieke plaatsen werden voorzien van uurwerken.⁶ Dat ging niet zonder slag of stoot. Velen verzetten zich ertegen, met hand en tand. In de ene na de andere middeleeuwse stad probeerden mensen de klokken het zwijgen op te leggen – letterlijk, door de publieke uurwerken onklaar te maken.

Zij zagen met lede ogen aan hoe voortaan de klok hun ritme dicteerde. Vooral in de steden waar de textielindustrie opkwam, zoals in Vlaanderen, werd de zo gemarkeerde werktijd van buitengewoon belang. Dankzij het uurwerk was het tijdsbesef van mannen en vrouwen niet langer gebonden aan de plaats waar zij leefden. Of het donker of licht was, koud of warm; dat was voortaan van ondergeschikt belang. De klok introduceerde niets

minder dan een nieuw soort tijd. Die was niet cyclisch, zoals in vroegere maatschappijen, maar lineair. En heel belangrijk: hij was meetbaar.

Maar klokken vormen slechts de helft van het verhaal. Om te kunnen leiden tot een beschaving waarin alles draait om tijd, moesten de technologische ontwikkelingen gepaard gaan met een mentaliteitsomslag. De fundamenten daarvoor werden buiten de middeleeuwse steden gelegd. In kloosters bijvoorbeeld. Dat waren behalve spirituele plekken ook centra van bedrijvigheid, waar talloze mensen hun brood verdienden.⁷ Tijd kostte hier daadwerkelijk al geld. Strikte gehoorzaamheid aan de klok betaalde zich uit. Het was dan ook achter deze hoge muren dat iets nieuws ontstond: tijdsdiscipline.

Volgens de nieuwe moraal was luiheid taboe. In het bijzonder de religieuze puriteinen deden er in de daaropvolgende eeuwen alles aan om het volk stiptheid bij te brengen. Zo ging ene dominee Clayton in een pamflet uit 1755 tekeer tegen alle mogelijke ‘schandelijke tijd- en geldverslindingen’. Van arbeiders die zomaar wat rondsletterden door de straten tot theekransjes en – ach en wee – uitslapen, het was alles zonde wat de klok sloeg. ‘Tijdverspilling is de eerste en principieel zwaarste van alle zonden’, zo zou later de beroemde socioloog Max Weber (1864-1920) de door hem beschreven ‘protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme’ samenvatten. ‘Tijdverlies door gezelligheid, “gebabbel”, luxe, zelfs door meer slaap dan voor de gezondheid noodzakelijk – zes tot hooguit acht uur – is zedelijk absoluut verwerpelijk.’⁸

Claytons al even moraliserende collega John Wesley, van wie werd gezegd dat hij tot zijn tachtigste levensjaar elke ochtend om vier uur opstond, voerde nog een andere motivatie aan om zijn voorbeeld te volgen. Door ‘zo lang tussen de warme lakens te

blijven liggen, wordt het vlees zogezegd geblancheerd, en wordt het zacht en slap’.

Chrono-imperialisme

De meting van de aldus verspilde uren en minuten werd steeds nauwkeuriger. Uiteindelijk ontstond met de komst van de spoorwegen in de negentiende eeuw behoefte aan een universele standaardtijd. Tot dan toe moest een reiziger van Washington naar San Francisco zijn horloge onderweg meer dan tweehonderd keer bijstellen. Om zulke omslachtige procedures te voorkomen, werd in 1879 de invoering van een wereldwijde ‘spooftijd’ voorgesteld. Lokale patriotten spraken verontwaardigd van ‘spoorwegtijd-agressie’, die de eigen, nationale tijdsmeting tenietdeed.⁹ Maar de vooruitgang viel niet te stoppen. Tijdens een internationale conferentie in 1884 werd vervolgens het tot nog steeds functionerende systeem van geografische tijdzones afgesproken. De Greenwichmeridiaan fungeert daarbij als ‘nulpunt’.

Hiermee was de wereldwijde standaardtijd een feit. Maar de invoering ging niet zonder slag of stoot. Er was eind negentiende eeuw zelfs zoiets als ‘chrono-imperialisme’. De westerse mogendheden drongen hun tijdsysteem op aan de rest van de wereld. Soms leidde dat tot verzet. Zoals in Bombay, waar gedurende tientallen jaren een heuse *battle of the clocks* woedde tegen de Britse kolonisator. Inclusief stakingen, massale demonstraties en – net als in Europa in de middeleeuwen – de vernieling van klokken.¹⁰

Maar de introductie van een wereldwijde, uniforme meting betekende niet het einde van de tijdsgeschiedenis. In de negentiende eeuw was er namelijk nog iets anders aan de gang. Terwijl de

wetenschappers druk in de weer waren de tijd zo nauwkeurig mogelijk te meten, ontdekten ondernemers dat het eigenlijk om iets anders gaat. Namelijk: hoe kun je die beschikbare uren en minuten optimaal benutten?

Tijd werd, meer dan ooit tevoren, geld. De voetnoten bij *Das Kapital* van Marx staan vol gruwelijke anekdotes over twaalfjarige jongetjes die van zes uur 's ochtends tot de volgende middag om vier uur moesten ploeteren in de fabriek, slechts onderbroken door de maaltijden en 'een uur slaap om middernacht'. En wat te denken van hoedenmaakster Mary Anne Walkley, twintig jaar oud, die volgens de kranten in de zomer van 1863 stierf aan overwerk? In haar naaiatelier werden in drukke tijden diensten gedraaid van dertig uur aan een stuk. Dat werd ook mogelijk gemaakt door een gestage toestroom van koffie, port en sherry.

'Momenten', schreef Marx, 'zijn de elementaire deeltjes van de winst.'¹¹ Dat inzicht werd op alle mogelijke manieren verder geperfectioneerd. Er kwamen prikklokken, opzichters, zelfs dikke 'horlogeboeken' die zij mee konden torsen tijdens hun inspecties. In de omslag zat stiekem een stopwatch verstopt.

'Opzettelijk langzaam werken', stelde Frederick Winslow Taylor in 1911, 'vormt het grootste kwaad dat het werkvolk van zowel Engeland als Amerika teistert.'¹² Zijn *The Principles of Scientific Management* bleek een mijlpaal in de ontwikkeling van wat we het 'industriële tijdsregime' kunnen noemen. Dat stond niet zozeer in het teken van de klok, maar van het tempo van de lopende band. Eén druk op de knop volstond om de snelheid op te voeren, zoals de door Charlie Chaplin gespeelde arbeider in *Modern Times* ondervond. De elementaire economische tijdseenheid was daarmee, enigszins gechargeerd gezegd, niet langer een uur of de minuut. Het was de tijd die het kostte om één T-Ford te produceren.

De terreur van de tegelijkertijdigheid

Juist de vergelijking met dit voorbije, industriële tijdsregime helpt om ons eigen chronische onbehagen te begrijpen. Nee, nieuw zijn de klachten over de haastige moderne tijd niet. Goethe beschreef al hoe de mens ‘in een permanent geagiteerde toestand [raakt], gretig het trommelvuur van sensaties consumeert en latent hysterisch en paniekerig wordt’.

Aan een enorme toename van het aantal werkuren kan het evenmin liggen. Vergeleken met de dagen van veertien, soms zelfs zestien uur die de negentiende-eeuwse fabrieksarbeiders draaiden, is onze werkweek een verkapte vakantie.

Waar het verschil dan zit? Een treffende karakterisering van ons eigen, hypermoderne tijdsregime vinden we in de populaire tv-serie *24*. Zelden zal een mens het zo druk hebben gehad als hoofdrolspeler Jack Bauer. De *special agent*, vertolkt door Kiefer Sutherland, moest telkens binnen het tijdsbestek van één dag voorkomen dat de aarde, of in elk geval Amerika, ten onder ging. Nu eens probeerden schurken het land in chaos te storten door een zwarte presidentskandidaat te vermoorden, dan weer dreigden zij Los Angeles van de aardbol te vegen met een atoombom.

Wat de met een Emmy en een Golden Globe bekroonde productie zo fascinerend maakt, is de tijd. In *24* verloopt die in real-time. Dat betekent dat een minuut in de serie ook werkelijk een minuut duurt. Een seizoen bestrijkt precies vierentwintig uur. De actie wordt slechts onderbroken door een zwart scherm met de nerveus oplichtende cijfers van een klok. Na ieder reclameblok blijkt de tijd te hebben doorgetikt; een krachtige suggestie dat terwijl de kijker naar spotjes van automerken en deodorant keek, de bloedstollende actie verder is gegaan.